

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ GEORGES FLOROVSKY *

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΕΜΠΗ

I

Τὸ πρόβλημα τῆς Θεολογίας τῆς Ἱστορίας καὶ ὁ ρόλος τοῦ χριστιανοῦ ἱστορικοῦ ὡς μελετητοῦ καὶ ἐρευνητοῦ τοῦ ἱστορικοῦ δυναμισμοῦ ἀποτελοῦσι ζωτικά, τῶ ὄντι, θέματα, περίξ τῶν ὁποίων ὁ στοχασμὸς τῶν συγχρόνων θεολόγων θὰ ἔδει ἀκαταπαύστως νὰ περιστρέφηται. Καθίσταται αὐτονόητον, ἐν προκειμένῳ, τὸ καθῆκον τοῦ Ἑλληνορθοδόξου θεολόγου καὶ ἱστορικοῦ, τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία ἀποτελεῖ πεμπτοσύνην ἱστορικῆς ἀξιολογήσεως καὶ ἱστορικοῦ ἐνεργητικοῦ. Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου ταύτης πραγματικότητος ἐμπνεόμενος ὁ διαπρεπῆς Ὁρθόδοξος Καθηγητῆς Φλορόφσκυ προσεπάθησεν εἰς τελευταίαν μονογραφίαν του ὅπως παρουσιάσῃ εἰς τὴν δυτικὴν θεολογικὴν σκέψιν τὴν ἐσωτέραν ἔννοιαν, ἀλλὰ καὶ τὴν συναίσθησιν τῆς βρυτάτης ἀποστολῆς τοῦ χριστιανοῦ ἱστορικοῦ¹. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἐξαιρέτου ἐπιστημονικοῦ κύρους, ὅπερ χαίρει οὗτος εἰς ὀλόκληρον τὸν Δυτικὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον², θεωροῦμεν ἐπάναγκες ὅπως

* Τὴν ὡς ἄνω μονογραφίαν ἐδημοσίευσεν ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ εἰς τιμητικὸν τόμον ἐκδοθέντα ἐσχάτως πρὸς τιμὴν τοῦ Γερμανο-Ἀμερικανοῦ Καθηγητοῦ Paul Tillich. Ἐν τούτῳ συνευργάσθησαν μεταξύ ἄλλων οἱ Karl Jaspers, R. Niebuhr, Karl Barth, E. Przywara, Gustave Weigel, Gabriel Marcel, Rudolf Bultmann, Emil Brunner, Charles Malik. Πρβλ. «Religion and Culture», Essays in honor of Paul Tillich, edited by Walter Leibrecht, Harper & Brothers. N. Y. 1959. Ὁ τίτλος τῆς μονογραφίας τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ ἔχει ὡς ἀκόλουθος: «The Predicament of the Christian». Πρβλ. αὐτόθι σελ. 140-166.

1. Περὶ τοῦ προβλήματος τούτου ἠσχολήθησαν ὁλοῦς ἐπιτυχῶς καὶ οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες θεολόγοι. Πρβλ. Γεω. Κονιδάρη, Γενικὴ Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι, 1957 κυρίως ἐκ σελ. 19 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολ. Ἐκκλησίας κλπ. Ἀθ. 1955. Μάρκου Σιώτη, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις, Κατὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Κ. Δ. Θεσσαλ. 1953. Σ. Λώλη, Ἐσχατολογία καὶ Ἱστορία, Ἐν τῇ Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδι Θεολογ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τόμ. Β' 1957, Σ. Ἀγουρίδου, Χρόνος καὶ Αἰωνιότης. (Ἐσχατολογία καὶ μυστικοπάθεια ἐν τῇ θεολογικῇ διδασκαλίᾳ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου) Αὐτόθι, Τόμ. Γ' 1958. Εἰς τὴν πλουσίαν ξένην βιβλιογραφίαν θὰ ἀναφερῶμεθα περὶ ταυτικῶς εἰς τὰς ὑποσημειώσεις.

2. Ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ ὡς κυρίου ὁμιλητοῦ ἐν τῷ Διεθνῇ Πατρολογικῷ Συνεδρίῳ τῆς Ὁξφόρδης κατὰ τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον καὶ ἡ ἀνακήρυξις αὐτοῦ εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τῆς Θεολογίας ὑπὸ τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ Θεσσαλονίκης ὁμοῦς εὐγλώτως ἐν προκειμένῳ.

παρουσιάσωμεν εἰς τὰς φιλοξένους σελίδας τῆς «Θεολογίας» τὰ βασικὰς οὕτως εἶπεῖν γραμμάς τῶν σκέψεων τοῦ σοφοῦ Καθηγητοῦ, καθότι ἀποτελοῦσιν αὐταὶ τὸ ἀπόσταγμα μακροχρονίου καὶ ἐνδελεχοῦς μελέτης καὶ ἐρεύνης.

II

Ἡ ὀρθὴ ἐπιστημονικὴ θεώρησις, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης πείθουσι τὸν χριστιανὸν ἐρευνητὴν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία τῶν ἱστορικῶν¹. Διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ἐν προκειμένῳ, καθότι αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπαρξίς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀποτελεῖ «καθημερινὴν πρόκλησιν πρὸς μελέτην τῆς ἱστορίας»². Τὸ χριστιανικὸν Σύμβολον τῆς Πίστεως ἀνακεφαλαιοῖ τὴν ὅλην ἱστορικὴν πραγματικότητα ἐνὸς μοναδικοῦ ἱστορικοῦ σχήματος, τούτέστιν τῆς «Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας» ἐν ᾧ τὰ Magnalia Dei, ἐκ τῆς Δημιουργίας πρὸς τὴν Συντέλειαν, τὴν Δευτέραν Παρουσίαν καὶ τὸ Τέλος τῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τῆς μελέτης τοῦ Θεολόγου ἐρευνητοῦ³.

Παρὰ ταῦτα θὰ ἔδει τις νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ οὐσιαστικὸς ἱστορικὸς χαρακτήρ τοῦ Χριστιανισμοῦ πολλάκις ἠγνοήθη ἔτι δὲ μᾶλλον κατεπολεμήθη μετὰ καταπληκτικῆς σφοδρότητος. Ἡ τάσις ὅπως ἐρμηνευθῆ ὁ Χριστιανισμὸς διὰ συμβολικῶν ἀπλῶς σχημάτων⁴, καὶ αἱ τάσεις τοῦ ρασιοναλισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς Διαφωτίσεως καὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ ὅπως ἀπορρίψωσι τὴν «ἐξωτερικοποίησιν» τοῦ Χριστιανισμοῦ, τονιζόντων τὴν ἐσωτέραν θρησκευτικὴν ἐμπειρίαν τούτου, δεικνύουσιν λίαν ἐκδήλως τὴν ἀντι-ἱστορικὴν ὑφὴν τῆς συγχρόνου Δυτικῆς Θεολογικῆς σκέψεως⁵. Ἀπτὴν ἀπόδειξιν τοῦ τοιοῦτου ἀποτελεῖ ἡ ἀναπτυχθεῖσα σχολὴ τῆς «ἀπομυθοποιήσεως» τοῦ χριστιανικοῦ μῆνυματος, ἣν ὅλως ἐπιτυχῶς ὁ Καθηγητὴς Φλορόφσκυ ἀποκαλεῖ «ἀφιστο-

1. Αὐτόθι, σελ. 140. Πρβλ. ἐπίσης Marc Bloch, «Apologie pour l' Histoire, ou Metier d' Historien», Cahiers des Annales», 3 (Paris, 1949). Πρβλ. Ἀγγλικὴν μετάφρασιν, «The Historian's Craft», New York, 1953, σ. 4.

2. Πρβλ. F. Powicke, «Modern Historians and the Study of History», London, 1955, σελ. 227-228.

3. G. Florovsky, «The Predicament of the Cristian Historian», σ. 140.

4. Αὐτόθι, σελ. 140-141 καὶ 162 ἔνθα πλαγίως τουλάχιστον καταπολεμεῖται αὕτη αὕτη ἡ δομὴ τῆς «συμβολικῆς» θεολογίας τοῦ τιμωμένου Καθηγητοῦ Tillich. Καθίστάται προφανές, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀπορρίπτει ἐνταῦθα τὴν τάσιν ἱστορικῶν τινῶν καὶ φιλοσόφων, οἵτινες ὅπισθεν γεγονότων καὶ προσώπων ἀνευρίσκουσιν ἀπλῶς σύμβολα καὶ παραστάσεις, δι' ὧν προσπαθοῦσι νὰ ἀνιχνεύσωσι τὴν οὐσίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας. Ἡ τοιαύτη τάσις, κατὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ, δεόν νὰ θεωρῆται ὡς «Ἀλγεβροποιήσις» τῆς Βιβλικῆς ἱστορίας, ἥτις κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἐδραϊοῦται ἐπὶ προσωπικοῦ Θεοῦ καὶ περιστρέφεται περίξ πραγματικῶν ἀνθρωπίνων προσωπικοτήτων.

5. Κλασσικὸν παράδειγμα ἐν προκειμένῳ ὁ Adolf Harnack, ὅστις ἠγωνίσθη ἵνα ἐντοπίσῃ τὴν ἐσωτέραν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. (Das Wesen des Christentums). Πρβλ. G. Wayne Glick «Nineteenth Century Theological and Cultural influences on Adolf Harnack, ἐν «Church History», Τόμ. XXVIII No 2 (June 1959) σελ. 157-182

ρικοποίησιν» τούτου. Βεβαίως αἱ τάσεις αὐταὶ τῆς ἀντι-ἱστορικῆς θεολογίας δὲν εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν νέαι. Μήπως αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ὁριγένους, ἐν προκειμένῳ, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ Ἀρείου, δὲν ὑποκρύπτουσιν ὀπισθεν τοῦ κοσμοθεωριακοῦ αὐτῶν ὑποβάθρου τὴν τραγικὴν αὐτῶν ἀποτυχίαν ὅπως ὄντως συλλάβωσι τὴν «ἱστορικότητα» τῆς «Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας», τὴν ἱστορικὴν βάσιν τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος; Ὁ Ὁριγένης, στηριζόμενος εἰς τὰς γνωστὰς αὐτοῦ μεταφυσικὰς προϋποθέσεις, δὲν ἠδυνήθη νὰ συλλάβῃ τὴν Ἐνανθρώπησιν τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἐνὸς μοναδικοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, ἐν τῷ καθολικῷ σχήματι τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως¹. Πᾶν τὸ ἱστορικὸν ἦτο δι' αὐτὸν μεταβατικὸν καὶ τυχαῖον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἱστορικὴ Ἐνσάρκωσις θὰ ἔδει νὰ θεωρῆται ἀπλῶς ὡς μία «στιγμὴ» ἐν τῇ συνεχεῖ ἱστορίᾳ τῆς μονίμου Θεοφανείας τοῦ Θείου Λόγου, κεντρικὴ ἀναντιλέκτως στιγμὴ, οὐχ ἤττον ὅμως οὐχὶ περισσότερο ἢ ἐν κεντρικὸν σύμβολον. Ἐν ἄλλαις λέξεσι, διὰ τὸν Ὁριγένη, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα θὰ ἔδει νὰ ἐρμηνεύωνται ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀναλύσει ὡς σύμβολα, ἢ ὡς προεκτάσεις μιᾶς ἀνωτέρας, ὑπερχρονικῆς καὶ ὑπερ-ἱστορικῆς πραγματικότητος². Καθίσταται κατάδηλον ὅτι ἡ τοιαύτη «πνευματικὴ» ἢ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Ὁριγένους ὠδήγει εἰς τὸν ὑποβιβασμὸν τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι εἰς ἐπίπεδα ἐνὸς οὐχὶ ἰσορροπημένου συμβολισμοῦ καὶ εἰς τὴν ὑποτίμησιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ὡς θετικοῦ παράγοντος ἐν τῇ ὄντολογικῇ ἐκφάνσει τοῦ ἔργου τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως³. Ὁ Ἀρείος ἐκινῶν ἐκ τῶν ἰδίων περίπου ἀρχῶν προσεπάθησεν ματαίως ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ, ἵνα συμβιβάσῃ μεταφυσικὴν καὶ ἱστορικὴν πραγματικότητα, καταλήξας εἰς τὸ ἀντιθέτως ἀνάλογον ἀποτέλεσμα, τουτέστιν εἰς τὸν ὑποβιβασμὸν αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ Θείου Λόγου εἰς ὑποκείμενον τῆς ἱστορικῆς καὶ ὄντολογικῆς πραγματικότητος⁴.

Λαμβάνων τις ὑπ' ὄψιν τὰς ἀντι-ἱστορικὰς ταύτας τάσεις ἐν τοῖς κόλποις τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, δύναται εὐκόλως νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ, ὅτι ὄντως τὸ ἔργον τοῦ χριστιανοῦ ἱστορικοῦ καθίσταται προβληματικόν. Οὐχ ἤττον ὅμως εἶναι οὗτος κατὰ πάντα ἔτοιμος, ὅπως ὑποβάλῃ εἰς τοὺς ἀναγνώστες αὐτοῦ κριτικὰς ἐρωτήσεις, αἵτινες ἀπαιτοῦσι σοβαρὰν σκέψιν καὶ σπουδὴν. Ὑπάρχει ἀντικειμενικότης ἐν τῇ ἱστορικῇ

1. G. Florovsky, «Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy», Ἐν «Church History», τόμ. XIX No 2, (June, 1950) σ. 87.

2. Ἀυτόθι.

3. Ἀυτόθι, σελ. 87-88. Πρβλ. ἐπίσης δι' ἀνάλυσιν τῆς ἀντι-ἱστορικῆς στάσεως τοῦ Ὁριγένους καὶ εἰς τὴν ἐξῆς μονογραφίαν τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ «The Idea of Creation in Christian Philosophy». Ἐν «Natura, and Grace» (The Eastern Churches Quarterly), τόμ. VIII, No, 3 (1949) σελ. 59 ἔξ.

4. Πρβλ. ἀνεκδότον μονογραφίαν τοῦ Καθηγητοῦ Florovsky, δημοσιευθεσομένην προσεχῶς ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τοῦ Πατρολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ὁξφόρδης (1959), «The Concept of Creation in Saint Athanasius, σελ. 7 ἔξ.

ἐρευνῆ; Εἶναι δυνατόν ὅπως ἀνασχηματίσωμεν τὸ ἱστορικὸν παρελθόν; Καὶ ποῖος εἶναι ὁ θεμελιώδης σκοπὸς τῆς ἱστορίας; Ἄλλὰ τὰ ἐρωτήματα ταῦτα μετατίθενται καὶ μεταμορφοῦνται εἰς ἕτερον βασικὸν πρόβλημα, ὅπερ παρουσιάζεται ὑπὸ δύο ὄψεως: Πρῶτον εἰς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν καὶ δεύτερον εἰς τὴν μέθοδον τῆς μελέτης αὐτῶν. Γνωσιολογία καὶ μεθοδολογία ἀποτελοῦσι τοὺς δύο βασικοὺς πόλους, πέριξ τῶν ὁποίων ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς ὀφείλει πρωτίστως νὰ ἐντοπίζη τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἔρευναν. Οὕτω πως διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ ἡ ἱστορικὴ γνῶσις, ἡ ἀπαραίτητος διὰ τὸν ἱστορικὸν ἐρευνητὴν ἀποτελεῖ ἓν εἶδος διαλόγου μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ παρελθόντος¹. Καθότι εἰς τὰς πηγὰς ἀντιμετωπίζει οὗτος ζῶντα ἱστορικὰ ὄντα² καὶ τὰς προσωπικὰς αὐτῶν πράξεις³. Ἐν αὐταῖς ἀντανακλῶνται αἱ ἐσώτεραι σκέψεις καὶ αἱ πλεῖστα ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ προσπάθειας. Ποίαν ἔμωσ στάσιν θὰ ἔδει νὰ λαμβάνη ὁ ἱστορικὸς-ἐρευνητὴς ἔναντι τῶν πηγῶν τούτων; Ἀναντιλέκτως τὸ μορφωτικὸν παρελθόν, αἱ ἐσωτερικαὶ διαθέσεις, ἡ γενικὴ θεώρησις τῆς ζωῆς, ἡ ὅλη πνευματικὴ συγκρότησις αὐτοῦ δέον νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν προσπάθειαν τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης. Ἐπομένως ὁ ἱστορικὸς δὲν εἶναι οὐδέτερος παρατηρητὴς, ἐρευνῶν φυσικὰ φαινόμενα, ἀλλ' ἐρμηνευτὴς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἅτινα θὰ ἔδει νὰ τοποθετῆ εἰς τὴν κατάλληλον ἱστορικὴν προοπτικὴν. Βεβαίως τὸ πρόβλημα τῆς σημασιολογίας ὑπεισέρχεται ἀφεύκτως ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει, καθότι ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ ἀποτελεῖ εἶδος τι ἐπικοινωνίας μεταξὺ ὄντων χαρακτηριζομένων διὰ τὴν νοημοσύνην αὐτῶν, κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφανσιν τοῦ Ranke, καθ' ἣν «ἡ ἱστορία ἀρχεται μόνον ὅταν τὰ μνημεῖα καθίστανται καταληπτὰ»⁴. Ὁ πατὴρ Φλορόφσκυ δεχόμενος τὴν παρατήρησιν ταύτην τοῦ Ranke προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω τονίζων, ὅτι μόνον μνημεῖα, ἅτινα δύναται νὰ γίνωσι τελείως καταληπτὰ δύνανται καὶ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ ἱστορικαὶ πηγαί. Ἡ «νοητικὴ» αὕτη συγγένεια καὶ ἐπικοινωνία, ἡ «ὁμοιογενὴς» ἔλξις, ἡ διανοητικὴ καὶ πνευματικὴ συμπάθεια, ἡ πραγματικὴ συνάντησις πνευμάτων μεταξὺ ἱστορικοῦ καὶ πηγῶν εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος⁵. Καὶ ὀρθῶς καθότι αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ ἀποτελοῦσι μνημεῖα καὶ πηγὰς σφριγώσης ζωῆς⁶, ἀκριβῶς διότι ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ τὴν σπουδὴν τοῦ ἀνθρωπίνου παρελθόντος⁷, δι' ἣς

1. «The Pradicament of the Christian Historian», σ. 145.

2. Αὐτόθι, σ. 149.

3. Αὐτόθι, σ. 148.

4. Leopold von Ranke, «Weltgeschichte», Theil 1 3 Aufl. (Leipzig 1883), «Vorrede», s. vI.

5. Αὐτόθι, σελ. 146-147.

6. Αὐτόθι, σελ. 147.

7. Αὐτόθι, σελ. 143 καὶ 146.

σπουδῆς ὁ ἐρευνητικὸς νοῦς τοῦ ἱστορικοῦ θὰ συλλάβῃ τὸν νοῦν τοῦ συγγραφέως, ὃν μελετᾷ ἐρχόμενος εἰς πλήρη ἐπαφήν μεθ' ὅλου τοῦ σχήματος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς παρωχημένης ἐποχῆς. Καθίσταται εὐνόητον, ὅτι διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ ἡ μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος δὲν συνίσταται εἰς ἔρευναν καὶ ἀνατομικὴν ἐξέτασιν νεκρᾶς καὶ παθητικῆς ὕλης, ἐν ᾗ ὁ ἱστορικὸς ἀφ' ὑψηλοῦ προσπαθεῖ νὰ χειρισθῇ τὴν ἀντισηπτικὴν μάχαιραν τῆς ἀποστολῆς του, ὧν οὐδέτερος ἐκ πάσης μολύνσεως ἐκ τοῦ ἀντικειμένου του. Οὕτω πως τὸ πρόβλημα τῆς «ἀντικειμενικότητος», τῆς ἐλλείψεως προκαταλήψεως, τῆς μὴ ὑπάρξεως «commitment» ἢ «Voraussetzungslosigkeit» δὲν ἐνοχλεῖ ποσῶς τὸν σοφὸν συγγραφέα. Δέχεται ἄνευ δισταγμοῦ καὶ ἐπιφυλάξεως, ὅτι ὁ ἱστορικὸς καὶ δὴ ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐργασθῇ τελείως ἀπροκαταλήπτως ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν ἐννοιαν τοῦ ὄρου¹. Δὲν εἶναι δυνατόν, παραδείγματος χάριν, ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς νὰ μελετήσῃ τὴν Βίβλον ὡς ἀπλήν καὶ καθαρὰν φιλολογίαν οὐδὲ δύναται νὰ διανοηθῇ ταύτην ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς ἐν «ἔπος» τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Παρομίως καθίσταται ἀδύνατον ὅπως ἀπορρίψῃ τις τὴν πίστιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀπολύτως μοναδικὴν προσωπικότητα τοῦ Κυρίου, οὐδὲ νὰ ἐξοστρακίσῃ τὸ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον ἐκ τῆς Ἱστορίας². Ἐπειτα ὁ ἰσχυρισμὸς καθ' ὃν δύναται τῷ ὄντι νὰ ὑπάρξῃ γενικὴ «ἐπιστημονικὴ μέθοδος», ἥτις θὰ συντέιεν εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ ἀπροκατάληπτον ἔρευναν δέον νὰ θεωρῆται στερούμενος ἐπιστημονικῆς σοβαρότητος, καθότι ἡ μελέτη τοῦ παρελθόντος εἶναι κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἐ ρ μ η ν ε ί α καὶ «ἀνασχηματισμὸς» τοῦ παρελθόντος. Καὶ ἐρμηνεία καὶ ἀνασχηματισμὸς τοῦ παρελθόντος προϋποθέτουν ἀναντιρρήτως δύοσιν προκαταλήψεως, διαχάραξιν, ἐξ ἀρχῆς, γραμμῆς πλευσεως καὶ κατευθυντηρίου ἀποστολῆς πρὸς καθωρισμένον σκοπὸν³. Ἀντιθέτως «ἀπλή παθητικὴ παρατήρησις» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Marc Bloch οὐχὶ μόνον δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσφέρῃ παραγωγικόν τι ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ⁴, ἀλλὰ παραβλέπει τὸ γεγονός, ὅτι μόνον ὑπὸ τὸ πρῶμα προδιαγεγραμμένου προγράμματος ἱστορικῆς ἀνασκαλεύσεως καὶ ἐπισκοπήσεως, τὰ ἱστορικὰ κείμενα δύναται ὄντως νὰ καταστῶσι ἱστορικαὶ ζῶσαι πηγαί⁵, ἀνταποκρινόμενα ὡς ζῶσαι ὀργανικαὶ ὀντότητες εἰς τὴν ἀναλυτικὴν ἐκζήτησιν τοῦ ἱστορικοῦ.

III

Ἐδραιουμένης, τοιουτοτρόπως, τῆς ἱστορικῆς γνωσιολογίας, ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης ἀποτελεῖ πρόβλημα, ὅπερ ἐφελκύει τὴν προσοχὴν ἐκάστου ἐπιστήμονος. Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ βασικὸς χαρακτῆρ τῆς

1. Αὐτόθι, σελ. 142.

2. Αὐτόθι, σελ. 142 ἐξ.

3. Αὐτόθι, σελ. 143 ἐξ.

4. Πρβλ. μνημ. ἔργ. σελ. 64-65.

5. G. Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 144.

ἱστορικῆς ἐρεύνης εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνευτικός. Ἐπομένως κατ' ἀνάγκην ἡ ἱστορικὴ μεθοδολογία δέον νὰ εἶναι ἐρμηνευτικὴ. Τὸ τοιοῦτον εἶναι αὐτονόητον διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ, καθότι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης δὲν ἀποβλέπει εἰς τὸν καθορισμὸν ὠρισμένων ἀντικειμενικῶν γεγονότων, ὡς ἡμερομηνιῶν π.χ., τοποθεσιῶν, ἀριθμῶν καὶ ὀνομάτων. Ἐφόσον ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ μελετᾷ τὸ παρελθὸν ὡς φορέα παλλόμενον ἐκ σφριγώσης ζωῆς, ἡ ὅλη ἱστορικὴ σπουδὴ καθίσταται ἐν τῇ πραγματικότητι «ί σ τ ο ρ ί α σ κ έ ψ ε ω ς»¹. Μολονότι ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ τὸν Collingwood² ὁ Καθηγητὴς Φλορόφσκυ εἶναι κατὰ πάντα ἕτοιμος, ὅπως ἀποσεισῆ πασαν τυχὸν κατηγορίαν, καθ' ἣν ἡ μέθοδος αὕτη ὀδηγεῖ εἰς ἀπόλυτον διαλεκτισμὸν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν φαντασιώδους ἐπαναφορᾶς τῆς Ἐγγελίου τακτικῆς. Διότι δὲν πρόκειται περὶ τῆς «σκέψεως» ὡς τιαύτης, ἀλλὰ περὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ πλήρους σκοποῦ χαρακτῆρος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ἐνεργείας. Οὕτως ἡ ἱστορικὴ γνωσιολογία καὶ ἡ ἱστορικὴ μεθοδολογία σχεδὸν ταυτίζονται, καθότι ἡ μέθοδος δέον νὰ συνάπτηται κατὰ συμμετρικὴν ἀναλογίαν πρὸς τὸν τελικὸν αὐτῆς σκοπὸν³. Τὸ τοιοῦτον πολλάκις παρεθεωρήθη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ δογματικοῦ ποσιβιτισμοῦ, ὡς καὶ σήμερον, ὅποτε θὰ ἔδει νὰ καταστῆ πλέον ἢ ἀντιληπτόν, ὅτι ἀντικειμενικὴ γνῶσις «more geometrico» εἶναι ἀδύνατος ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ἱστορίας. Καθότι ἡ ἱστορικὴ γνῶσις δὲν συνίσταται εἰς τὴν γνῶσιν «ἀντικειμένων», ἀλλὰ εἰς τὴν γνῶσιν «ὑποκειμένων», ὡς συνεργατῶν καὶ συναθλητῶν ἐν τῇ ἐκζητήσῃ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἱστορικὴ γνῶσις καθίσταται ὑπαρξιακὴ γνῶσις, τοῦθ' ὑπερ καθορίζει τὴν δομὴν τῆς ἱστορικῆς μεθοδολογίας, ἥτις δέον νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «μελέτη τοῦ Πνεύματος» καὶ οὐχὶ ὡς «μελέτη τῆς Φύσεως», ὡς «die Geisteswissenschaften» καὶ οὐχὶ ὡς «Naturwissenschaft»⁴.

1. Αὐτόθι, σελ. 149.

2. R. G. Collingwood, «An Autobiography», N. York, 1949, σελ. 127-128.

3. G. Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 150.

4. Αὐτόθι, σελ. 150. Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης ἀκολουθεῖται πιστῶς καὶ ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ. Πρβλ. τὰ ἐπόμενα ἔργα του ἐνθα διαβλέπει τις τὴν διέθρωσιν τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ προοπτικῆς. Μολονότι πρόσωπα καὶ γεγονότα δὲν παραμελοῦνται ποσῶς, ἡ θεολογικὴ σκέψις ἀναπηδᾷ ζῶσα ἀνὰ πᾶσαν γραμμὴν. Ἡ ἐσωτερικὴ διαίσθησις, ἡ ἀναλυτικὴ διερεύνησις καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ μεθοδολογία ἰδηγοῦσι τὸν Καθ. Φλορόφσκυ εἰς τὴν κατὰκτησιν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου, μεθ' ὃ διαλέγεται πρόσωπον πρὸς πρόσωπον καὶ μετὰ τοῦ ὁποῦο ἐρχεται εἰς ζῶσαν ἐπαφὴν. Θεολογία καὶ ἱστορία συνιστῶσι τὴν συναπτομένην τῆς ἐρεύνης του, καὶ ἡ προβολὴ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς θεολογικῆς σκέψεως ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς ὅλης πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ προσπάθειας. «Empire and Desert: Antinomies of Christian History» Ἐν «The Greek Orthodox Theological Review» τόμ. III. No 2 (Winter 1957) σελ. 133-159. «The Concept of Creation in Saint Athanasius» ἐνθ. ἀνωτ. Πρβλ. ἐπίσης «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ἡ Πατερικὴ Παράδοσις» Ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ», Ἔτ. ΜΓ' τεῦχος 502-503 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1960) σελ. 101-115.

Ἄλλὰ ὁ καθορισμὸς τοῦ ἔργου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ὡς ἄνω ἱστορικῆς μεθοδολογίας οὐδόλως ἐπαναπαύει τὸν συγγραφέα. Ἀντιθέτως οἱ ἐπιχειρήματα κίνδυνοι ἐπὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἱστορικοῦ ἐπισημειοῦνται πάραυτα ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ, ὅστις ἀντιλαμβάνεται πλήρως τὰς δυσκολίας, εἰς ἃς ὑπόκειται καὶ ὁ πλεόν εὐσυνείδητος ἐρευνητής. Βεβαίως συμφωνεῖ οὗτος μετὰ τοῦ L. Ranke, ὅτι οἱ ἱστορικοὶ «ἐπιθυμοῦσι νὰ γνωρίζωσι τὸ πραγματικὸν παρελθόν» (wie es eigentlich gewesen)¹. Ὁ κίνδυνος ὅμως ὅπως ἐκληθῆ ἡ ἔκφρασις αὕτη ὡς ἀρχὴ εἰς τὸ πεδίον τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης ὡθεῖ τοῦτον νὰ δηλώσῃ, ὅτι ὁ Ranke ἀπέβλεπεν ἐν τῇ πραγματικότητι εἰς ἐρμηνείαν τοῦ παρελθόντος, καθότι οἱ ἱστορικοὶ ἐπιθυμοῦσι ναι μὲν νὰ γνωρίζωσι ὅτι, ὅντως συνέβη ἐν τῷ παρελθόντι, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦσι ὅμως νὰ συλλαμβάνωσι τοῦτο ὑπὸ ὀρισμένην προοπτικὴν². Ὁ Collinwood δικαίως θεωρεῖ τὴν ἱστορίαν ὡς «ἀναπαράστασιν τῆς παρελθούσης ἐμπειρίας», οὐχ ἦττον ὅμως οἱ συντοὶ ἱστορικοὶ δὲν ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν «ἀναπαραγωγὴν» τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ κατανόησιν τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τὸ φῶς τῶν μετέπειτα γεγονότων, ὡς «un temps retrove», ὡς «un temps perdu», τουτέστιν ὡς πραγματικότητα χρονικὴν, ἥτις ἀνήκει ἀνεπιστρεπτῆ εἰς παρῶχημένην ἐποχὴν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἱστορικὴ θεώρησις καθίσταται ἀναδρομικὴ οὕτως εἰπεῖν θεώρησις. Ἐνατενίζει τις τὸ παρελθὸν ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ μέλλοντος, ὅπερ ἐπηκολούθησεν. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ μεγαλεῖον τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους ἢ μὴ μόνον ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς ἐπακολουθησάσης καταρρεύσεως τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν πρεπόντως τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτους ἢ μὴ μόνον ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν προσφορὰν αὐτοῦ εἰς τὴν μετέπειτα ἀνάπτυξιν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Προοπτικὴ καὶ περιεχόμενον, ἀποτελοῦσι τοὺς συστατικοὺς παράγοντας τοὺς συμβάλλοντας εἰς τὴν πλήρη κατανόησιν καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχῆ παράστασιν τοῦ ἱστορικοῦ ὅλου. Ἄλλωστε, ἡ ἱστορία δὲν ἀποτελεῖ θέαμα ἢ πανόραμά τι, ἀλλὰ πορείαν καὶ μέθοδον. Ἡ προοπτικὴ τοῦ χρόνου, τοῦ συγκεκριμένου χρόνου, παρέχει εἰς ἡμᾶς «τὴν ἀσπίδιν τῆς κατευθύνσεως», ἥτις πολλάκις ἀπουσιάζει ἐκ τῶν γεγονότων ὡς τοιούτων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἱστορία ἄνευ προοπτικῆς, ἱστορία ἄνευ ἀναδρομικῆς θεώρησεως δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἐν τῇ ἐπιστῆμῃ³. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀναδρομικὴ αὕτη θεώρησις περι- κλείει πλείστους κινδύνους. Δυνάμεθα νὰ ὀδηγηθῶμεν εἰς «ὀπτικὴν ἀπάτην», τουτέστιν εἰς τὴν μὴ ὀρθὴν ἀξιολόγησιν γεγονότων καὶ προσώπων. Προέρχε-

1. L. Ranke, «Geschichte der Romanischen und Germanischen Volker von 1494 bis 1514» Ἐν «Vorrede zur ersten Ausgabe (Ὀκτώβριος 1824) «Samtliche Werke» 3 Aufl. Bd. 33 (Leipzig 1885) σ. VII.

2. G. Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian» σ. 150.

3. Αὐτόθι, σελ. 151.

ται αὕτη ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀτελείας. Ἐπὶ πλέον ἕτερος κίνδυνος ἐμφανίζεται, ἐν προκειμένῳ, τουτέστιν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἱστορικοῦ determinismus. Καταλαμβανόμεθα πολλάκις ἐκ τῆς «λογικῆς» τῶν γεγονότων, λησμονοῦντες ὅτι ἡ ἱστορία ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν εἶναι ἐξέλιξις¹ οὐδὲ ὑπερλογικοποίησις τοῦ ρεύματος τῆς ἱστορίας, δι' ἧς προσπαθοῦμεν νὰ ἐγκαθιδρύσωμεν συνεκτικὴν θεώρησιν τῶν γεγονότων². Ἡ τοιαύτη στάσις ὁδηγεῖ ἀναποφεύκτως εἰς τὴν δημιουργίαν προκεκανονισμένων καὶ γενικοποιημένων τύπων καὶ οὐχὶ ζώντων, ἐλαστικῶν καὶ ἀσταθῶν ὑπάρξεων. Τὴν μέθοδον ταύτην ἠκολούθουν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ Θουκυδίδης, Πολύβιος καὶ Τάκιστος. Εἶναι ἡ μέθοδος τῆς «οὐσιαστικοποίησεως», ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Collinwood, μέθοδος ἣτις χαρακτηρίζει ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν ἀρχαίαν ἱστοριογραφίαν³. Οὐχ ἤττον ὅμως καὶ σύγχρονοι ἱστορικοὶ εἰργάσθησαν παρομοίως. Ὁ Mommsen, ὁ George Grote, ὁ Taine, ὁ Forrero, ὁ Keim, ὁ Ernest Renan, ὁ Albert Schweitzer, ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην. Πρόκειται περὶ τῆς προσπαθείας τῶν ἱστορικῶν ὅπως ὑπερπηθῶσι τὴν ἐμπειρικὴν περιπλοκὴν τῶν ἐπὶ μέρους ἀσημάντων γεγονότων καὶ δημιουργήσωσι συνθετικὴν εἰκόνα, συνεκτικὸν ὅλον, ὅπερ ὁδηγεῖ τελικῶς τὴν ἀπειρίαν γεγονότων εἰς τὴν ἐνότητα χαρακτῆρος. Τοιοῦτοτρόπως ἐνεφανίσθησαν αἱ γενικοποιήσεις ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ, τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὁ τύπος τοῦ Μεσαίωνα, ὁ bourgeois. Δύναται ὅμως νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι ὄντως ὑπάρχουσι τοιοῦτοι γεγυκοποιημένοι τύποι ἐν χρόνῳ καὶ ἐν διαστήματι; Ἀναντιλέκτως πρόκειται «περὶ ἐγκύρου θεωρήσεως» τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ἀλλὰ πλειστάκις οἱ τύποι οὗτοι διαφέρουσι ἐκ τῶν πραγματικῶν ζώντων ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ κίνδυνος ἐνταῦθα ἐγκρίεται εἰς τὴν ὑπερβολικὴν ἔμφασιν τῆς ἐσωτερικῆς «ἀνάγκης» τυποποιημένης τακτικῆς καὶ συμπεριφορᾶς, εἰς βᾶρος τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ὅτι ὁ ἄνθρωπος παραμένει ἐλεύθερος παράγων τοῦ ἱστορικοῦ δυναμισμοῦ, μολοντί εὕρισκόμενος πολλάκις εἰς ἐξάρτησιν μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο, ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ, μὴ δεχόμενος τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐσωτερικὴν ἀνάγκην ἐν τῇ ἱστορικῇ θεωρήσει, εἰσάγει τὸν βιολογικὸν ὅρον τῆς «ἐπιγενέσεως», ὡς δυνάμενον ἐπιτυχέστερον νὰ ἀποδώσῃ τὴν περιγραφικὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐπιγένεσις αὕτη δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὡς αὔξησις ζώντων ὀργανισμῶν ἀξαναγομένων διὰ ἐνεργητικῆς ἀλληλοεπιδράσεως καὶ ἣτις αὔξησις, ἐν τῇ ἱστορικῇ θεωρήσει, ἀναφέρεται ὡς σύνθεσις συνεργαζομένων ἀτομικῶν ὄντοτήτων, ἀξαναγομένων δι' ἀλληλεπιδράσεως, τοῦ συνειρμοῦ αὐτῶν, ὄντος πάντοτε δυναμικοῦ, εὐκάμπτου καὶ ἀσταθοῦς⁴. Καὶ τοῦτο διότι ὁ ἄνθρωπος ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ φυσικοῦ «ὄντος», ἀδυνατῶν ὅπως πραγματοποιήσῃ

1. Αὐτόθι, σελ. 153.

2. Αὐτόθι, σελ. 152.

3. R. G. Collinwood «The Idea of History», New York 1946, σελ. 42 ἐξ.

4. G. Florovsky «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 153-154.

τάς ἐν ἑαυτῷ ἀποκεκρυμμένας δυνατότητας μόνον δι' ἐξελίξεως. Ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν κατίσχυσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι καὶ τὴν ἀνύψωσίν του πρὸς τὸν Θεόν. Ἔτι περισσότερον, θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ ἀποβλέπη εἰς τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ μετὰ τῆς Θείας Ζωῆς, καθότι μόνον διὰ τῆς συμμετοχῆς ταύτης ὁ ἄνθρωπος πληροῖ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του¹.

Ἔτερον πρόβλημα, ἕπερ δέον νὰ ἀπασχολῇ τὸν χριστιανὸν ἱστορικὸν εἶναι ἀναντιλέκτως, τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας, τοῦ νοήματος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ². Ἰπεστηρίχθη πολλάκις, ὅτι ἐὰν ἡ ἱστορία ἔχη νόημά τι, τὸ νόημα τοῦτο εἶναι οὐχὶ ἱστορικὸν ἀλλὰ θεολογικὸν καὶ ὅ,τι καλεῖται φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι Θεολογία τῆς Ἱστορίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μετημφιεσμένης³. Ἄλλ' ἀπὸ ἀπόψεως σημασιολογίας ὅποια εἶναι ἡ σημασία τοῦ ὄρου «νόημα»; Χρησιμοποιοῦμεν τοῦτον ἵνα ὑποδηλώσωμεν τὴν ἐννοίαν ἰδιαιτέρων γεγονότων ἢ τὴν ἄλυσιν τυποποιημένων πράξεων καὶ συμβάντων. Ἐπίσης ὁ ὄρος παρεμφαίνει πολλάκις τὸ καθ' ὅλοκληρίαν περιεκτικὸν σύνολον ἐν τῇ παμμερεῖ αὐτοῦ ἐφαρμογῇ. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ τελικοῦ καὶ ἀπολύτου νοήματος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ περὶ τοῦ ἀπολύτου αὐτῆς προορισμοῦ⁴. Ἀλλὰ πρόκειται τότε περὶ ἱστορικὸῦ προβλήματος; Οὐχὶ ἀπαντᾷ ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ. Καθότι ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει δὲν ὁμιλοῦμεν περὶ τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος, εἰς ὃ ἀνάγεται τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ ἐκείνου, ὅπερ πρόκειται νὰ συμβῇ καὶ θὰ συμβῇ διότι ἀκριβῶς θὰ «ἔδει» νὰ συμβῇ. Ἐνταῦθα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιτάξῃ τις, ὅτι ὁ ἀπόλυτος μελλοντικὸς προορισμὸς τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως δὲν ἀνάγεται ποσῶς εἰς τὸ παρελθόν, ὅπερ μελετῶσιν οἱ ἱστορικοί. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἀπλοῦν. Καθότι καθίσταται ἀδύνατον, ἐν τῇ πραγματικότητι, νὰ διαχωρίσῃ τις ἐπακριβῶς τὰ ὄρια τῆς καθαρῶς ἱστορικῆς ἐρεῦνης ἐκ τῆς ἐσωτέρας ἐννοίας τῆς ἱστορίας. Εἰς ἐπίρρωσιν τούτου ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ ἀναφέρεται εἰς τὰς συγχρόνους «Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας», αἵτινες ἅπασαι σχεδὸν ὑπῆρξαν κρυπτοθεολογικαὶ ἢ τοῦλάχιστον ψευδο-θεολογικαί. Οἱ Hegel, Comte, Marx, Nietzsche ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην, καθότι ἕλων τούτων αἱ «φιλοσοφίαι τῆς ἱστορίας» ἐκδομοῦντο ἐπὶ

1. Πρβλ. G. Florovsky «The Idea of Creation in Christian Philosophy», ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 74. Διὰ τὴν θεωρίαν, τῆς ἱστορικῆς «ἐπιγενέσεως» πρβλ. σχετικὴν ἀνάλυσιν ἐν τῷ ἄρθρῳ τοῦ Καθηγητοῦ Φλορόφσκυ, «Evolution und Epigenesis» (Zur Problematik der Geschichte), ἐν «Der Russische Gedanke» 4 3 Bonn 1930.

2. Μάρκου Σιώτη, «Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις», ἰδιαίτερος τὸ κεφάλαιον, «Τὸ νόημα τῆς ἱστορίας» σελ. 70 κ. ἔξ.

3. Πρβλ. Γερασίμου Κονιδάρη, «Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας κλπ». σελ. 9, ὑποσ. 2, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀντιδιατεταμένης ἐκ τῆς Θεολογίας τῆς Ἱστορίας, τῆς πρώτης θεωρουμένης ὡς εὐρυτέρας.

4. G. Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 155.

ὄρισμένων ἀπολύτων πεποιθήσεων. Τὸ τοιοῦτον συμβαίνει εἰς τὸ σύγχρονον ὑποκατάστατον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, τουτέστιν τὴν Κοινωνιολογίαν, ἣτις ἐν τῇ πραγματικότητι ἀποτελεῖ «Μορφολογίαν τῆς Ἱστορίας», ἀσχολουμένην περὶ τῶν παγίων, στερεοτύπων ὡς ἐπίσης καὶ ἐπανεμφανιζομένων ἀλλεπαλλήλων μορφῶν καὶ ἐσωτέρων εἰρημῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἀλλὰ πάραυτα ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ὁ «Ἄνθρωπος», ἐν τῷ συνόλω τῆς πολυμόρφου καὶ προσωπικῆς αὐτοῦ ὑπάρξεως, εἶναι δυνατόν νὰ καταστῇ ἀντικείμενον ἱστορικῆς καθαρῶς μελέτης καὶ κατανοήσεως. Ἡ ἀπάντησις εἶναι σαφής. Ἐὰν ὄντως ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν νὰ καταστῇ ἀντικείμενον ἱστορικῆς ἐρεύνης τότε ὁ ἱστορικὸς ἀφεύκτως ὀδηγεῖται πρὸς εἶδος τι θεολογίας. Καὶ ἐνταῦθα ἀκριβῶς ἐγκρατεῖται τὸ δύσκολον ἔργον τοῦ ἐπιστήμονος ἱστορικοῦ. Διότι οὐδεὶς ἱστορικὸς, παρ' ὅλον ἴσως τὸν περιορισμένον ὀρίζοντα τῆς μελέτης του, εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἔγερσιν καὶ ἐμφάνισιν προβλημάτων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόλυτον φύσιν καὶ προορισμὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐκτὸς βεβαίως ἐὰν θελήσῃ νὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν ἀπλοῦν καταγραφέα ἐμπειρικῶν, οὕτως εἰπεῖν, γεγονότων, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἀληθῆ κατανοήσιν τοῦ ἐσωτέρου αὐτῶν νοήματος¹.

Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Καθηγητοῦ Φλωρόφσκυ εἶναι λίαν εὐνόητος. Καθότι πιστεῦει οὗτος, ὅτι ὁ ἱστορικὸς δεόν νὰ ἀνταποκρίνηται πλήρως πρὸς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος καθόλου τῶν πανανθρωπίνων προβλημάτων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔδει οὗτος νὰ φιλοσοφῇ, νὰ ζῆ ὁ ἴδιος τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἵνα δυνηθῇ μετέπειτα νὰ ἐννοήσῃ τὸ ἐσωτερικὸν δρᾶμα τοῦ πλησίον. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἱστορικὸς ἀδιάφορος πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ὑφῆν τῶν πανανθρωπίνων προβλημάτων; Πῶς εἶναι δυνατόν ἱστορικὸς περιφρονῶν τὸ φιλοσοφικὸν νόημα τῆς ἱστορίας, νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐννοήσῃ ταύτην, καθ' ἣν στιγμὴν μάλιστα διακατέχεται ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς ὑπῆρξεν ἀπλῶς διήγησις διανοητικῶν φαντασιοπληξιῶν καὶ «ματαίων διαλογισμῶν»; Πῶς εἶναι δυνατόν ἱστορικὸς ἄνευ θρησκευτικοῦ υποβάθρου νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ νὰ θεωρηθῇ ἔγκυρος μελετητῆς τῆς ἱστορίας, καθ' ἣν στιγμὴν διακατεχόμενος ὑπὸ ψευδοῦς αἰσθήματος ὑπεροχῆς ἀναγάγει ἀφελῶς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῶν θρησκείων εἰς ἱστορίαν πλεκτανῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν τῶν ποικίλων ἐκτροχιασμῶν τοῦ ἀνθρώπινου νοός;² Οὕτω πῶς ἐπανερχεται τις εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς ἐκ πάσης προκαταλήψεως ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐρέυνῃ. Φιλοσοφῶν ἢ ἔστω καὶ μὴ φιλοσοφῶν ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ ὀρισμένην πορείαν ἐρμηνείας ἐν τῇ μελέτῃ καὶ συγγραφῇ τῆς ἱστορίας. Καθότι μόνον ἡ ἐσωτερικὴ παράδοσις τοῦ ἱστορικοῦ εἰς καθωρισμένον νόημα ἀποτελεῖ

1. Αὐτόθι, σελ. 155.

2. Αὐτόθι, σελ. 156.

τεκμήριον ἐλευθερίας, προϋπόθεσιν ἐσωτερικῆς καταφάσεως, ἔνδειξιν ἀναπτύξεως καὶ ὠριμάνσεως¹.

Ὁ καθηγητῆς Φλωρόφσκυ δὲν ἀρέσκειται εἰς ἀφηρημένας ἐννοίας. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πάνυ ἔτοιμος ὅπως δηλώσῃ, ὅτι παράδοσις τοῦ ἱστορικοῦ εἰς ὠρισμένην γραμμὴν ἐρμηνείας θὰ ἔδει νὰ ἐπιτυγχάνεται οὐχὶ in abstracto. Ἀντιθέτως θὰ ἔδει νὰ εἶναι αὕτη ἐμφανὴς καὶ συγκεκριμένη, μετὰ τῆς ἀπαραιτήτου εὐρύτητος τῆς σκέψεως. Ἀλλὰ ἡ εὐρύτης αὕτη τῆς σκέψεως δέον νὰ νοῆται οὐχὶ ὡς ἔλλειψις περιεχομένου· τούναντίον ὀφείλει αὕτη νὰ εὕρῃσκη τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς ἐν τῇ περιεκτικότητι, ἐν τῇ εὐρυτάτῃ ἀνταποκρίσει ἢ κάλλιον ἐν τῇ «καθολικότητι» αὐτῆς. Τὸ «καθόλου» ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ ἀθροισματικὸν σύνολον τῶν ποικίλων «κατὰ μέρος». Ἡ καθολικότης τῆς σκέψεως δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ νέου ὀλοκληρομένου ἀναπροσανατολισμοῦ, ὅστις θὰ συνδέεται καὶ μετὰ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἀντιδιαστέλλειν ριζικῶ τῷ τρόπῳ μεταξὺ καταφάσεως καὶ ἀρνήσεως. Διότι, ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀναλύσει, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὴν τελικὴν διάκρισιν μεταξὺ «Ναί» καὶ «Ὅχι», καὶ ἡ συμβιβαστικὴ γραμμὴ τοῦ «κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον» ἀποτελεῖ ἄρνησιν ὑπὸ εὐγενὲς πρόσχημα. Καὶ ὀρθῶς· καθότι ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεῖα ἀπαιτεῖ κρίσιν. Καὶ εἶναι δυνατὸν ὁ ἱστορικὸς νὰ μὴ λάβῃ θέσιν ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς «ἐλευθερίας», μελετῶν φερ' εἰπεῖν τὴν ἱστορίαν τῶν Περσικῶν Πολέμων ἢ τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου; Καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνῃ ἀδιάφορος εἰς τὴν ὑπάρχουσαν οὐσιαστικὴν διαφορὰν καὶ τὸ ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ «Καλοῦ» καὶ Κακοῦ»; Τῇ ἀληθείᾳ, οὐδεὶς ἱστορικὸς δύναται νὰ κηρύξῃ οὐδετερότητα εἰς τὴν πρόκλησιν καὶ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἀληθείας. Ἡ ἄρνησις αὐτοῦ θὰ ἀπετέλει κατ' ἀναλογίαν τὴν ἔκφρασιν συγκαταθέσεως τὴν λῆψιν ἀπεριφράστου συγκαντανεύσεως. Μήπως ὁ Ἀγνωστικισμὸς, δὲν ἀποδεικνύει τὸ τοιοῦτον, ὡς οὐσιαστικῶς δογματικὸς ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ δομῇ αὐτοῦ; Ἡθικὴ ἀδιαφορία, πνευματικὴ καὶ διανοητικὴ ἀκηδία, ἀποχὴ ἐκ κρίσεως ἀποτελοῦσι, κατὰ τὸν πλέον σαφῆ τρόπον, ἀπάντησιν καὶ ἐπιδοκιμασίαν καὶ συναίνεσιν, κατ' ἀρνητικὴν μὲν μορφήν, μετὰ συνειπειῶν ὅμως θετικῶν τε καὶ ἀσφαλῶν. Τιοσοῦτιτρόπως ἡ προσπάθεια τοῦ γράφειν τὴν ἱστορίαν ἀπαξιών τις τὴν πρόκλησιν καὶ τὴν πρόσκλησιν τοῦ Κυρίου οὐδὲλως συνιστᾷ «οὐδετέραν» ἐνέργειαν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης². Τούναντίον ἐπισημαίνει τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἀντιμετωπίσει καὶ θεωρήσει τῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως!

IV

Τὸ πρόβλημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κατ' ἀνάγκην ἀκολουθεῖ. Ὄρθῶς ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Robert Flint, ὅτι «ἡ ἐμφάνισις τῆς ἐκκλησιαστι-

1. Αὐτόθι.

2. Αὐτόθι, σελ. 157.

κῆς ἱστορίας ὑπῆρξεν διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν πλέον σημαντικὴ ἢ ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς διὰ τὴν Γεωγραφίαν. Διότι συνέβαλεν, μεγίστως, εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ περιεχομένου τῆς ἱστορίας καὶ ἤλλαξε ριζικῶς τὰς περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς ἀντιλήψεις. Οὕτω συνέτεινε πάραυτα ὅπως ἡ πολιτικὴ ἱστορία θεωρῆται ὡς μέρος μόνον τῆς Ἱστορίας καὶ συνέβαλεν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς γενικῆς πεποιθήσεως, ὅτι ἅπασα ἡ Ἱστορία θὰ εἶδει νὰ κινῆται πρὸς τὰ πρόσω πρὸς γενικὸν τινα ἀνθρώπινον προορισμὸν, πρὸς θεῖον τινὰ σκοπὸν»¹. Ὀντως ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἐσήμανε, ἐν τῇ πραγματικότητι, τὴν ἀνακάλυψιν τῆς «ἱστορικῆς διαστάσεως» τοῦ «ἱστορικοῦ χρόνου»². Ἄνευ ἀμφιβολίας ἡ τοιαύτη ἀνακάλυψις ὑπεδήλου τὴν ἐπαναφορὰν καὶ ἐπέκτασιν τῆς Βιβλικῆς θεωρήσεως καὶ ἐνοράσεως τῆς ἱστορίας. Καὶ μολονότι δὲν δύναται τις νὰ ἀνεύρη ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἐπεξεργασμένην φιλοσοφίαν τῆς Ἱστορίας, παρὰ ταῦτα ἡ προοπτικὴ τοῦ διαρρέοντος χρόνου ἐκκινουμένου ἐξ «ἀρχῆς» τινὸς καὶ ἐξικνουμένου εἰς ἓν «τέλος», ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ἀποτελεῖ τὴν στερεὰν δομὴν τῆς Βιβλικῆς ἱστορίας³. Ἄλλωστε ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς δυναμικῆς ταύτης Βιβλικῆς Ἱστορίας οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐνεκοιλώθησαν καὶ ἡρμήνευσαν τὴν νέαν αὐτῶν ἐμπειρίαν, τούτεστι τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ⁴.

Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ταύτην θεώρησιν τῆς ἱστορίας, οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ ἠκολούθουν ἀφιστορικὴν οὕτως εἰπεῖν γραμμὴν, μολονότι ἀμφοτέροι, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι, ἠγάπων τὴν συγγραφὴν ἱστορικῶν κειμένων. Καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἀποτυχίας αὐτῶν ἐγκεῖται εἰς τὸ γεγονός καθ' ὃ ἐνῶ προσηλύοντο ἐκ τῆς γοητείας τοῦ παρελθόντος ἦσαν ἀδιάφοροι καὶ ἀβέβαιοι περὶ τοῦ μέλλοντος. Καὶ ὅμως εἶναι γνωστὸν, ὅτι τὸ παρελθὸν ἀποκτᾷ τὸν ἱστορικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν μόνον ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ μέλλοντος. Ἐκτὸς τούτου ὀφείλομεν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης δὲν ἦσαν φιλόσοφοι, ἠδιαφόρου δὲ διὰ τὴν ἱστορίαν ὡς τοιαύτην. Εἶναι εὐνόητος ἡ τοιαύτη στάσις τοσοῦτο μᾶλλον καθόσον οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀπέβλεπον πρὸς τὸ μόνιμον καὶ ἀμετάβλητον, πρὸς τὸ ἄχρονον καὶ ἀθάνατον. Ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ ἀρχαία ἱστοριογραφία δὲν ἦτο κατὰ βᾶσιν ἀπαισιόδοξος; Μήπως ἡ ἱστορία αὐτῶν δὲν ἦτο ἀναποφεύκτως καταδικασμένη εἰς σῆψιν καὶ παρακμῆν; Ἐπὶ πλέον, οὐδὲ «ἡ κάθαρσις», ἡ κάθαρσις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, οὐδὲ ἡ «φυγὴ» ἐκ τῆς ἱστορίας, συνέβαλλον ποσῶς εἰς τὴν ὀρθὴν

1. Μνημ. ἔργ. σελ. 62.

2. Georges Florovsky «The Predicament of the Christian Historian» σελ. 158.

3. Αὐτόθι, σελ. 158. Πρβλ. ἐπίσης G. Ernest Wright and R. H. Fuller «The Book of the Acts of God» New York, 1957 ἐνθα ὅλως ἰδιαιτέρως τονίζεται ὁ ἱστορικὸς χαρακτῆρ τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας.

4. Georges Florovsky «The Predicament of the Christian Historian», 158.

ἀξιολόγησιν τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, καθότι ἐνέπνεον μοιρολατρικὴν παράδοσιν καὶ συνδιαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἀναπόφευκτον αὐτοῦ προορισμόν, ἢ στατικὴν ἀπόλαυσιν τοῦ σύμπαντος. Εἰς πάντα ταῦτα δεόν νὰ προσθέσωμεν τὴν «κοσμικὴν» ἢ «νατουραλιστικὴν» βᾶσιν τῆς ἀρχαίας ἱστορικῆς ἐρμηνευτικῆς. Διότι, ἀφ' ἑνὸς μὲν διέπετο αὕτη ἐκ τοῦ βιολογικοῦ ἀξιώματος τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς φθορᾶς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τοῦ ἀστρονομικοῦ ἀξιώματος τῆς περιοδικῆς ἐπαναφορᾶς, τῆς κυκλικῆς κινήσεως τοῦ οὐρανοῦ σύμπαντος. Σύνεπώς ὁ νόμος τῆς ἐπαναφορᾶς καὶ ἀνακυκλώσεως ἀπετέλει τὴν βᾶσιν τῆς ἐρμηνευτικῆς ταύτης¹. Ὁ νόμος ἢ οἱ νόμοι οὗτοι ἦσαν ἀπαραβίαστοι καὶ ἀμετάβλητοι. Ἐντεῦθεν ἡ φαταλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας. Καθότι ὡς ἀπόλυτος ἀρχὴ πάντων τούτων ἐξελαμβάνετο ἡ τύχη ἢ εἰμαρμένη. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, οὐδὲν τὸ «καινόν» ἦτο δυνατόν νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ ἢ νὰ προστεθῇ εἰς τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνευτικῆς. Ὁ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου ὑπέκειτο εἰς τοὺς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος. Τὸ μέλλον δὲν ἦτο ἄλλον τι ἢ μία ἀντιγραφή τοῦ παρελθόντος². Ἐξυπακούεται ὅθεν, διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ, ὅτι διὰ τὸν ἀρχαῖον ἱστορικὸν καὶ στοχαστὴν, μολονότι ὑπῆρχεν ρυθμός τις ἐν τῇ «κοσμικῇ» ἀνελιξει, δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἔννοια τῆς κατευθύνσεως ἐν τῇ Ἱστορίᾳ. Ἡ ἀξιολόγησις τῆς ἱστορίας ἐν κατηγορήμασι τῆς περιστροφικῆς ἀνακυκλώσεως ἀφήρει ἐξ αὐτῆς τὸ ἀπαραίτητον τέλος, τὸν ἐπιβλλόμενον σκοπὸν. Καθότι τὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἦτο, ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀναλύσει, μία «γενικὴ μορφολογία τοῦ ὄντος». Ὁ ἄνθρωπος ἐθεωρεῖτο ὡς ζῶον πολιτικόν, τῆς μοναδικῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἀξίας μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν ἐν τῷ συστήματι τούτῳ τοῦ «αἰωνίου Κόσμου», τῶν «ἀενάων μεταστροφῶν» τοῦ ἀπαισίου «τροχοῦ τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς»³.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γραμμὴν ταύτην τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ ἱστοριογραφίας, ὑψοῦται ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία, ἥτις ἐσήμαινε πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐπανάστασιν, ριζικὴν ἀλλαγὴν καὶ ἀντιστροφὴν τῶν κριτηρίων, μίαν νέαν, οὕτως εἰπεῖν, θεώρησιν καὶ προσανατολισμόν. Καθότι ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἐσχατολογικὴ θρησκεία καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς πρόκειται περὶ ἱστορικῆς κυρίως θρησκείας⁴. Διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ, τὸ πρωταρχικόν καὶ βασικόν σημεῖον τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐγκρατεῖται εἰς τὴν ἀνα-

1. Αὐτόθι, σελ. 159. Σύντομον ἀλλὰ περιεκτικὴν ἀνάλυσιν τῆς κοσμοθεωρίας ταύτης πρβλ. ἐν Α. Η. Armstrong, «An Introduction to Ancient Philosophy» London, 1957 καὶ κυρίως εἰς σελ. 50, 58, 85, κ.λ.π.

2. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 159.

3. Αὐτόθι, σελ. 158-159. Πρβλ. ἐπίσης Werner Jaeger, «Aristotle, Fundamentals of the History of this Development, 2nd ed. Oxford, 1948, σελ. 389, ἐνθα τονίζεται ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἡ φύσις δὲν ἔχει ἱστορίαν καθότι τὸ ὀργανικὸν γίνεσθαι συγκατεῖται διὰ τῆς σταθερότητος τῶν μορφῶν του, ἐν ρυθμῷ ὅστις παρκμένει αἰωνίως ὁ αὐτός.

4. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 161. Πρβλ. ἐπίσης ἐξαίρειον ἀνάλυσιν τῆς Ἐσχατολογίας ἐν συσχετίσει μετὰ

γνώρισιν ὀρισμένων πραγματικῶν γεγονότων, ἐν τοῖς ὁποίοις ὁ Θεὸς ἐνήργησε κυριαρχικῶς καὶ ἀποφασιστικῶς, χάριν βεβλίως τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀκριβῶς δὲ «ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων»¹. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ταύτην ἡ Ἐνάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ ἐπιφοίτησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀποτελοῦσι γεγονότα ἐσχατολογικὰ ἐν αὐτοῖς, τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον εἶναι ταῦτα μοναδικὰ καὶ ἀπόλυτα, τουτέστιν ἀποφασιστικά, («κρίσιμα») καὶ «ἐφ' ἅπαξ» συμβάντα². Ταυτοχρόνως τυγχάνουσι ταῦτα καὶ «τελικὰ γεγονότα», τὸ πλήρωμα καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς Μεσσιανικῆς προφητείας καὶ ὑποσχέσεως. Ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ταύτην, λαμβάνουσιν ἐξαιρετον σημασίαν ἐν τῇ προοπτικῇ τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἕπερ περατοῦσι καὶ πληροῦσιν. Ἔτι δὲ περισσώτερον εἶναι ταῦτα ἐσχατολογικὰ γεγονότα καθότι τυγχάνουσιν ἱστορικὰ τοιαῦτα, ἐντοπιζόμενα δὴλονότι κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν πρὸς τὰ προηγούμενα γεγονότα καὶ οὕτως ἐπικυροῦσιν ἀναδρομικῶς τὴν ὅλην σειρὰν τῶν γεγονότων. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ, ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ «τὸ τέλος τῆς Ἱστορίας», τουτέστιν «τὸ τέλος» ὀρισμένου τμήματος τῆς Ἱστορίας, μολονότι οὐχὶ τῆς Ἱστορίας ὡς τοιαύτης. Ἡ Ἱστορία ὡς τοιαύτη δὲν περατοῦται, οὐδὲ ἀκυροῦται διὰ τῆς ἐλευσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ ἕτερον ἐσχατολογικὸν γεγονός προβλέπεται καὶ ἀναμένεται διὰ τὴν περάτωσιν τῆς Ἱστορίας, τουτέστιν ἡ Δευτέρα Ἐλευσις τοῦ Κυρίου. Ἐννοεῖται ὅτι ὁλόκληρος αὕτη ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας ἀκολουθεῖ τὴν γραμμικὴν οὕτως εἰπεῖν ἀνέλιξιν³ ἔχουσα ἀρχὴν καὶ τέλος, δημιουργίαν καὶ συντέλειαν καμπτομένης ὅμως ταύτης εἰς εἰδικὸν κρίσιμον σημεῖον ἕπερ ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας, (Heilsgeschichte)⁴. Παρὰ ταῦτα, παραδόξως τῇ ἀληθείᾳ, «ἡ ἀρχή», «τὸ κέντρον» καὶ «τὸ τέλος» τῆς Ἱστορίας συμπίπτουσιν, οὐχὶ ὡς «γεγονότα» ἀλλὰ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Λυτρωτοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ τὸ Α καὶ τὸ Ω, τὸ «Πρῶτον» καὶ τὸ «Ἐσχάτον» ὡς ἐπίσης καὶ τὸ Κέντρον. Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ Ἀρχὴ καθότι «ὁ νέος αἰὼν» ἐνεκαινίσθη διὰ τῆς ἐλευσεως Του. Τὸ «Παλαιὸν» συνεπληρώθη, τὸ «Νέον» μόλις ἤρχισεν. Οὕτως ἡ ἔλευσις τοῦ Κυρίου ἐν τῷ κόσμῳ δὲν συνέβλεπεν εἰς τὴν ὑποτίμησιν τῆς ἐννοίας τοῦ Χρόνου⁵. Ἀντιθέτως προσέλαβεν αὐτὸς περισσό-

τῆς «Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας» ἐν τῇ μονογραφίᾳ τοῦ Καθηγητοῦ Georges Florovsky, «Eschatology in the Patristic Age: An Introduction», Ἐν «Studia Patristica» τόμ. II (edited by Kurt Aland and F. L. Cross), Berlin, 1957 2 σελ. 235-250.

1. Ἔβρ. I, 2 (Κείμενον B. Neste).

2. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 161.

3. Αὐτόθι, σελ. 161. Πρβλ. πίσης M. Σιώτη, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 76. Σ. Ἀγουρίδης, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 145 ἐνθα καὶ σχετικαὶ παραπομπαὶ εἰς ξένην βιβλιογραφίαν.

4. Georges Florovsky, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 161. M. Σιώτη, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 74. Oscar Cullmann, «Christ and Time», (translated from German) Philadelphia, σελ. 81, ἐξ.

5. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 161.

τερον κύρος, καθιερώθη και ήγιάσθη, προσέλαβεν έν νέον νόημα. Ὑπό τὸ φῶς τῆς ἐλευσίσεως τοῦ Σωτῆρος ἡ Ἱστορία ἐμφανίζεται τό γε νῦν ὡς «πρό-οδος», «pro-gress» κατευθυνομένη ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον «τέλος». Οἱ ἀπελευθερωθέντες διερράγησαν κατὰ τὴν ἐπιτυχή ἐκφρασιν τοῦ Αὐγουστίνου. Ἀπεκαλύφθη ὅτι έν τῇ πραγματικότητι δέν ὑπάρχει ἀνακύκλωσις έν τῇ Ἱστορίᾳ, ἀλλὰ τούναντίον ἡ ροή πρὸς ἓνα μοναδικὸν και καθολικὸν σκοπὸν¹.

Ὡς πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν, καθ' ὃν ἡ Βιβλικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας περιστρέφεται περὶ τὴν «Ἱστορίαν τοῦ Θεοῦ» και οὐχὶ περὶ τὴν «Ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου» ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ τονίζει, ὅτι ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ Ἱστορία ἐθεωρήθη ὡς «Ἱστορία τοῦ Θεοῦ», ἡ «Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου» κατέστη δυνατή. Ἄλλωστε ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ έν Ἰησοῦ Χριστῷ προσέδωκεν νέαν προοπτικὴν έν τῇ ἀνθρωπίνῃ ὑπάρξει. Ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἀνθρωπίνης προοπτικότητος, και ἡ ἐνόησις τοῦ ψυχοσωματικοῦ εἶναι, ἥτις καταφαίνεται έν τῇ ὑποσχομένη ἀναστάσει ἀμφοτέρων σώματος και ψυχῆς ἐδραιουσι τὸν ἀνθρωπολογικὸν χαρακτῆρα τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας². Τὸ τοιοῦτον ὅμως δέν θά ἔδει νὰ συγχέηται μετὰ τῆς ἀπολύτου «ἱστορικοποιήσεως» τοῦ ἀνθρώπου τοῦ συγχρόνου ὑπαρξισμοῦ, ὅστις έν τῇ πραγματικότητι ἀποτελεῖ ὑποτροπίαισιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν σκέψιν. Καθότι δι' ὠρισμένους τοῦλάχιστον ὑπαρξιστάς «ἡ ἱστορικοποίησις» τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει οὐδέν ἕτερον εἰ μὴ τὴν οὐσιαστικὴν τοῦ ἀνθρώπου παροδικότητα, τὸ ἐφήμερον δηλονότι αὐτοῦ και τὴν ἀνεμῆνευτον αὐτοῦ περιπλοκὴν έν τῇ ἀνελιξει τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἥτις τελικῶς φέρει αὐτὸν εἰς τὸν ἀφανισμὸν και τὸν θάνατον αὐτοῦ.

V

Περιγράφων, έν συνεχείᾳ τὰς κυριωτέρας τάσεις τοῦ συγχρόνου «ὑπερ-εσχατολογισμοῦ», ὁ Καθηγητῆς Φλορόφσκυ δέν δειλιᾷ ὅπως χαρακτηρίσῃ ταύτας ὡς ἀναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου ἀντι-ἱστορικοῦ πνεύματος, μολονότι οἱ διάφοροι «ἐσχατολόγοι» διακηρύσσουν τὴν νομιμοφροσύνην αὐτῶν πρὸς τὴν Βίβλον και τὴν ἀπαρέσκευαν αὐτῶν πρὸς τὸν «φιλοσοφισμὸν». Ἄλλ' ἀμφοτέροι ὁ Martin Heidegger και ὁ ἀπ' αὐτοῦ ἐξαρτώμενος Rudolf Bultmann εἰσηγοῦνται τὴν ἰδίαν θέσιν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν. Καὶ μολονότι ὑπάρχει βασικὴ διαφορὰ μετὰ τῆς «εἰμαρμένης» τῶν ἀρχαίων και τῆς ἐπερχομένης δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ τῶν συγχρόνων Προτεσταντῶν θεολόγων, «ἡ ἀνθρωπίνη δράσις» ριζικῶς ὑποτιμᾶται ὑπ' ἀμφοτέρων και ἡ ἐννοια τῆς ἱστορίας καθίσταται μία ἀνεπίτευκτος, ἀνόητος προσπάθεια, έν τῇ ὁποίᾳ ἐκτίθεται ἡ ματαιοδοξία και ἡ υπερηφάνεια τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω ὑπὸ τὸ ἐπικάλυμμα τῆς προφητείας ἡ ἱστορία εὑρίσκεται εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ

1. Αὐτόθι, σελ. 161-162.

2. Τοῦ αὐτοῦ, «Eschatology in the Patristic Age», ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 249.

ἐκφυλισμοῦ αὐτῆς ἐν τῷ ἐπιπέδῳ τῆς ὀμιλητικῆς ἀσκήσεως!¹ Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα εἶναι ἐν αὐτῷ ἐκκλησιολογικόν. Ὁ σύγχρονος «ἐσχατολογισμὸς» δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς λογικὴ συνέπεια τῆς πρὸς τὸ ἔλαττον ἀξιολογήσεως τῆς ἀντιλήψεως περὶ Ἐκκλησίας, οὕσα ἀποτέλεσμα τάσεων τινῶν ἐν τῇ Μεταρρυθμίσει, τάσεων αἵτινες ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀρνησιν τῆς ἱστορικῆς Αὐτῆς σημασίας. Ἀλλὰ ἡ ὑποβίβασις τῆς Ἐκκλησίας εἰς «ἐσχατολογικὸν τεκμήριον» καὶ ἡ ἀρνησις ὅπως θεωρηθῆ αὐτὴ ὡς εἶδος τι «προληπτικῆς ἐσχατολογίας»² ὀδηγεῖ τὴν ἱστορίαν εἰς καθαρῶς «πολιτικὴν» τοιαύτην ἄνευ νοήματος, ὅπερ δέον νὰ χαρακτηρίζῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπὶ πλέον ὁ ἄκρος οὗτος «ἐσχατολογισμὸς» καταδικάζει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν ὄνειροπόλον μυστικισμόν, εἰς αὐτὴν ταύτην δηλονότι τὴν παγίδα, ἣν οἱ ἐσχατολόγοι προσπαθοῦσι νὰ ἀποφύγωσιν. Μία νέα ἀφύσικος μυθολογία ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἀφυσικοῦ ταύτης καταστάσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἱστορία τυγχάνει ἄνευ ἐλπίδος, ἄνευ θέματος, ἄνευ νοήματος. Ἀλλὰ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπλῶς πολιτικὴ ἱστορία μετὰ χιμαιρικῶν ἀξιώσεων καὶ αὐταπατῶν, ἀλλὰ εἶναι ἱστορία πνεύματος, ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ πλήρες ἐπίπεδον τῆς τελειότητος, ὑπὸ τὴν Κυριαρχίαν τοῦ ἱστορικοῦ Θεανθρώπου, τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ³.

VI

Καὶ τὰ συμπεράσματα; Εἶναι σαφῆ διὰ τὸν Καθηγητὴν Φλορόφσκυ. Πρῶτον, ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς δὲν βαδίζει, ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐπὶ «Χριστιανικῶν ἀρχῶν», ὡς πολλάκις νομίζεται. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀποτελεῖ σειρὰν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων. Ὁ Χριστιανὸς ἱστορικὸς προχωρεῖ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ ἐρμηνεύειν τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς θεωρήσεως τῆς ζωῆς, ἥτις ζωὴ διεστράφη ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἀπελυτρώθη διὰ τοῦ Θεοῦ Ἐλέους, ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῆς Θείας Χάριτος καὶ ἐκλήθη ἐν τῇ κληρονομίᾳ τῆς αἰωνίου Βασιλείας. Ἐπομένως πρόβλημα «ἀντικειμενικότητος» δὲν ὑπάρχει διὰ τὸν Χριστιανὸν ἱστορικόν, ἐφόσον εἶναι πλήρως παραδεδομένος πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἱστορίας⁴.

Δεύτερον, ἐν σχέσει πρὸς τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας, ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς θὰ διαμαρτυρηθῆ ἐναντίον πάσης διχοτομήσεως καὶ διαχωρίσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς «ἐμπειρικόν» καὶ εἰς «νοητικόν» τοιοῦτον, (ὑπὸ τὴν Καντιανὴν

1. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian» σελ. 165.

2. Αὐτόθι. Περὶ τῆς ὑπὸ τὸν τύπον ἀραβῶνος προγεύσεως, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῆς αἰωνίου ζωῆς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος πρβλ. Σ. Ἀγουρίδη, ἐνθ. ἀν. σελ. 155 ἐξ.

3. Georges Florovsky, «The Predicament of the Christian Historian», σελ. 166.

4. Αὐτόθι, Πρβλ. ἐπίσης κριτικὴν τοῦ ἔργου τοῦ Bultmann ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Jean Danielou, *The Lord of History* (English translation) London, 1958 σελ. 273.

ἢ ὕφ' οἰανδῆποτε ἄλλην ἔννοιαν), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μὲν πρῶτος καταδικάζεται εἰς καταστροφήν, ὁ δὲ δεύτερος μόνον λαμβάνει τὴν ὑπόσχεσιν τῆς σωτηρίας. Εἶναι ἀκριβῶς ὁ «ἐμπειρικός» ἄνθρωπος, ὅστις χρειάζεται σωτηρίαν καὶ σωτηρία δὲν σημαίνει ποσῶς τὸν διαχωρισμὸν καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ πνευματικοῦ ἢ νοητικοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς «ἐμπειρικῆς» δουλείας¹.

Τρίτον, ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς θὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν πραγματικὴν πορείαν τῶν γεγονότων ἐν τῷ φωτὶ τῆς χριστιανικῆς αὐτοῦ γνώσεως περὶ ἀνθρώπου, θὰ εἶναι δὲ τὰ μάλιστα προσεκτικὸς εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς «προνοητικῆς» δομῆς τῆς πραγματικῆς ἱστορίας ἐν πάσαις αὐτῆς ταῖς λεπτομερείαις. Καθότι, ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας ἡ χεὶρ τῆς Θείας Προνοίας εἶναι ἀναντιρρήτως κεκρυμμένη, ἀπαιτοῦσα οὕτως ἰδιαιτέραν προσπάθειαν πρὸς ἀνίχνευσιν καὶ «ἐντόπισιν» αὐτῆς. Οὐχ ἤττον ὅμως ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς θὰ ἔδει νὰ γνωρίζῃ ὅτι, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, ὁ σκοπὸς εἰς ὃν ἀποβλέπει ἡ μελέτη καὶ ἡ κατανόησις τῆς Ἱστορίας δὲν ἔγκειται τόσον εἰς τὴν προσπάθειαν ἀνιχνεύσεως τῆς Θείας ἐνεργείας ἐν αὐτῇ, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τουτέστιν τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, ἐν τῇ ἀπιθά- νῳ ποικιλίᾳ καὶ συγχύσει, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐμφανίζονται εἰς τὸν ἀνθρώπινον παρατηρητήν. Καθότι ὑπεράνω ὅλων, ὁ χριστιανὸς ἱστορικὸς θὰ θεωρήσῃ τὴν ἱστορίαν ὡς μυστήριον καὶ ἐν ταύτῳ ὡς τραγωδίαν, ὡς τραγωδίαν τῆς ἁμαρτίας καὶ ὡς μυστήριον τῆς ἀπολυτρώσεως. Θὰ ἐπιμείνῃ ἐπὶ τῆς περιεκτικότητος καὶ ὠλοκληρωμένης θεωρήσεως ἐν τῇ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀντιλήψει ἡμῶν, θέτων ταύτην ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὑπάρξεως, τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ².

Περὶ τὸν νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ θεώρησις αὕτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἱστορικοῦ, βασιζομένη ἐπὶ τῆς Βιβλικῆς καὶ Πατερικῆς σκέψεως, ἀποτελεῖ ἀναντιλέκτως τὴν καλυτέραν προσφορὰν τῆς ἱσορρόπου Ἑλληνορθοδόξου θεολογικῆς ἐνοράσεως ἐν τῇ μελέτῃ καθόλου περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Χρόνου καὶ τῆς Αἰωνιότητος. Ἰστάμενος ἐπὶ γνησίων βάσεων τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας, ὁ Καθηγητὸς Φλορόφσκυ, καὶ διὰ πεφωτισμένης κριτικῆς ἀναλύσεως, προσέφερεν εἰς τὸν σύγχρονον σοβαρὰν στοχαστὴν τῆς Δύσεως τὴν ὑβρὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου τοῦ Χριστιανοῦ ἱστορικοῦ καὶ τὴν ἀψευδῆ μαρτυρίαν τῆς Ὀρθοδόξου σκέψεως ἐν τῇ ἀξιολογήσει τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ νοήματος τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας.

1. Georges Florovsky, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 166.

2. Αὐτόθι σελ. 166.